ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو

شاهہ جي بيتن جي تلاش

شاه جو رسالو ادب جي دنيا ۾ اهم جاءِ والاري ٿو. رسالي جا قلمي نسخا هڪڙا سندس زندگيءَ ۾ ئي تيار ٿيا. ڪي لکبا رهيا، ڪي سال اڌ پوءِ مڪمل ٿيا (١). ان کانپوءِ ڪيترا نسخا لکجندا رهيا. اهو سلسلو جاري آهي. ملنديڙ روايتن موجب گنج ١٢٠٧ هه ۾ مڪمل ٿيو. پر مٺو شاهہ سيرائيءَ واري جو نسخو ١١٦٣هه ۾ مڪمل ٿيو. اڄڪلهه ٽيهن کان مٿي قلمي نسخن جو ڏس مليو آهي. ١٨٦٦ع ۾ پهريون ڀيرو شاهہ جو رسالو ڊاڪٽر ٽرمپ شايع ڪيو. ان کانپوءِ سرڪاري ڇاپو، بمبئي ڇاپو، قليچ ڇاپو، گربخشاڻي ڇاپو، شاهواڻي ڇاپو، قاسمي ڇاپو، ڏيپلائي ڇاپو، ڪليان ڇاپو ۽ علامه قاضي ڇاپو توڙي ڪي ٻيا ڇاپا نڪتا. شاه صاحب جي سوانح، شعر ۽ لغت تي به ڪيترا ڪتاب ۽ سوين مقالا ڇپيا. ڪانفرنسون ٿيون. ڪم ٿورن بيتن جي تلاش به ٿي. اڪثر محققن تي تنقيدون به ٿيون. جن ۾ گربخشاڻيءَ تي تنقيد اهم آهي. ٻن سان گڏ تفصيلي تنقيد ڊاڪٽر محمد ابراهيم خليل پنهنجي ڪتاب ”ادب ۽ تنقيد“ ۾ ڪئي. بيتن جي تلاش ۾ به ڪي ڪاوشون ٿيون آهن. انهن ۾ هڪڙيون انهن اهل ذوق مريدن ۽ فقيرن جون آهن، جيڪي بيت هٿ ڪندا پنهنجن بياضن يا قلمي خزاني ۾ محفوظ ڪندا ويا. ايئن رسالن جا قلمي نسخا پنهنجي بنيادي هيئت کان وڌندا ويا. هنن بزرگن وٽ ڪسواءِ گڏ ڪرڻ جو جذبو هو ۽ انهن مان ڪنهن ڪٿي اهو سوچيو هجي ته ڌاريون بيت داخل نه ڪجي. هر بيت کي شاه جو بيت ڄاڻڻ ايترو آسان ڪونهي، جيترو ڪي فقير سمجهن ٿا.

ڪي ٿورا نوان بيت ڪن مجموعن ۾ شامل به ٿيند ويا. پر هن سلسلي ۾ به مهمون ڌيان ڇڪائين ٿيون. هڪڙي مهم جو اڪيلو جا ڪوڙي

---

(١) مٺو شاهہ وارو نسخو، انهن ۾ آهي. ڏسو ”سر مارئي“ محمد سومار شيخ، لطيف پبليڪيشن ٻدين ١٩٥٦ع.

بدين جو ماستر محمد سومار شيخ هو، جنهن ڪڇ وڃي بيت ماٺ ڪيا ۽
"شاهه جا ڳر ڳول بيت" سر مارئي ۱۹۵۶ع ۾، ۽ بارهن سر ٻڪمشت ۱۹۵۷ع
۾ ڏيپلائي پريس حيدرآباد مان شايع ڪيا. ٻي همر جو اڪواڻ فقير امداد
علي سرائي آهي جنهن پنهنجن پن جا ڪوڙي لفرن مان ٻمبئي ۽ پڇ تـوڙي
آن جي پس گردائيءَ جو سفر ڪيو، جتان بيت آڻي ۱۹۸۵ع ۾ سردار پريس
حيدرآباد مان انهن جو مجموعو "املهه التوريا" ڪتاب شايع ڪيائون. جناب
سيد غلام مصطفيٰ شاهه جي سرپرستي، محترم محمد ابراهيم جويي جي همت افزائي
۽ محترم ڀانهون خان شيخ جي ڪوشش ۽ سهڪار سان هي ڪتاب شايع ٿيو.
اتفاق سان جويو صاحب محمد سومار جي همت افزائي ڪرڻ وارن سان به
هو. هوائن حقيقي بيتن جو ليڪ هڪ اهم ڪارنامو آهي، ته انهن جي ڇنڊ
ڇاڻ ۽ تنقيد جو حق نقادن کي آهي. اهو هنن ٻنهي حضرات جي ڪاوشن
تـي ڪجهه ٿيو آهـي، ڪجهه ڳنڍيون مرحوم محمد سومار اشارتـا ڊاڪٽر
دائود پوٽـي لاءِ ڪي سخت لفظ لکيا. پر فقير امداد علي پنهنجي ڪتاب
(سفرنامي) قدم ڪاهڙين جا (۲) ۾ شاهه جي سوانح ۽ ڪلام تي ماضيءَ ۾
ڪم ڪندڙن سڀني کـي لـوڙهيو آهي ۽ خاص طور ڊاڪٽرن، سڪالرن،
نيڪ نام پڙهندڙن، لراڙ تي لوڙهي رکندڙن ۽ سوٽ بوٽ وارن کي بي تحاشا،
بي دريغ ۽ بنا ڪنهن اخلاقي حدبنديءَ جي گهٽ وڌ ڳالهايو آهـي (۳)
املهه التوريا ۾ به تمهيد ۾ جنهن نموني سرائي ڳالهه ڪري ٿو تنهن کي
ضابطي ۾ رکڻ لاءِ غلام مصطفيٰ شاهه صاحب جو هي لکڻ واضح ڪري ٿو:
"سرائي امداد علي وڏو شاهه جو مست ۽ شيدائي آهي ۽ ڪنهن کي جهل
ڏيڻ وارو نه آهي. ڪيس ڪالي نظم و ضبط ۽ اعتدال جي صورت ۾ رکڻو پيو
(۴). جويي صاحب سرائيءَ جي تمهيد کي متوازن اختصار جي شڪل ڏني (۵).

بيتن جي تلاش هوائن ان لي سکهي ٿـي. ڪارين ڏڍن کـانسواءِ به
ڪا ڳالهه هتي سکهي لي. سرائي ڪس ويندي تي ڪو ڪتا لفظ ڳالهائڻ
جو عادي آهي (۶). خبر نه آهي ته رسالي جا مرتب، شارح ۽ لطيفي سڪالر
ڪهڙا آهن جن لاءِ ناشائسته لفظ ڪم آڻي ڪا وڏي اخلاقي بلندي آهي.

---

(۲) قدم ڪاهڙين جا، پرلبڪمٽ پرنٽرس حيدرآباد ۱۹۸۷ع.
(۳) ڏسو قدم ڪاهڙين جا ص ص ۱۰۹، ۱۱۴، ۱۱۱۵، ۱۱۲۱
(۴) ڏسو املهه التوريا ص ۶ (۵) ايضاً ص ۶.
(۶) ڏسو التوريا - ص قدم - ص ۹۵

هاڻ هيٺين بزرگن جو نالو وٺي سرائي ساراهه ڪري ٿو: ”جن شاهه سائين جي سوانح ۽ رسالي تي ڪوڙانهن قلم کڻي پنهنجي علمي پندار آهر ڪافي ڪجهه شاهه جو شان ۽ بيان لکي پنهنجو وارو وڄايو انهن مرحيائن ملوڪن مڙدن ۾ مير عبدالحسين سانگي، شمس العلما مرزا قليچ بيگ، علامه دائود پوٽو، ڊاڪٽر گربخشاڻي، علامه امداد علي قاضي، دادا چيٺمل پرسرام، (ڊاڪٽر) عثمان علي انصاري، موسوي ساداتن، عطا حسين شاهه ۽ عبدالحسين شاهه، محمد عثمان ڏيپلائي ۽ ٻين لاڏائو ڪري ويل سڄاڻن ۽ شاهه سائين جي شيدائن جا نالا شاهه سائين جي سوانح، رسالن ۾ سندن ڳتيل لطيفي مضمون ۾ اڄا تائين جرڪي، سندن علمي اهاءَ ۽ اوليڙي سان اسان کي سندن سنڌي ساهت جي نينهن پريءَ نوڪريءَ جي نشاندهي پسائي رهيا آهن“ (۷).

هنن بزرگن کانسواءِ آهي ڪهڙا ماڻهو آهن، جن کي اوڻ لاءِ سرائيءَ ڪمرڪشي آهي ۽ هيٺين لفظن سان ڊاڪٽرن ۽ سڪالرن کي لوڙيو اٿس:

”مون نراڙ تي ٽوپي رکندڙ يا نڪٽاءِ ٻڌندڙ عالمن جي ٻه سنگت حاصل ڪئي. پر ’تن سامين جي سڏ سران جن جي گوڏڙين ۾ گل“ ويچارن فقيرن کي پنهنجي وڏانديءَ وڄا تي نه گيرب نه گاڻ نه هٺ نه گهمنڊ هو، پر هي خوش پوشاڪ عالم پنهنجي سڪنيءَ وڄاتي عجوب پنداري ۾ سيٽيل ڏسڻ ۾ آيا“(۸).

هونءَ به چوندا آهن ته فقير جي گوڏڙيءَ جو وارث فقير ئي سگهي ٿو اهڙي طرح لطيف سائين جي ڪلام جي به سچي سڃاڻپ جهڙي ڄاڻو محبتي، پشت با پشت مريدن فقيرن کي هوندي اهڙي نڪٽاءِ ٻڌندڙ يا نراڙ تي ٽوپي رکندڙ عالم يا اديب کي خبر نه ٿي هوي(۹).

”هاڻي اچو ته آءٌ اوهان کي رسالي شريف ۾ لکيل بيت مان ضروري چلد بيت لکي سمجهايان ۽ ثابت ڪري ڏيکاريان ته ٽمو رسالي جوڙيندڙ جوانن جيڪي بلاشڪ علم جا ڊاڪٽر ۽ عالم هيا ۽ سندن خدمت به ٿاهوڪي ليکجي ٿي پر تاهم به هنن کي ٻتن جي ساڃاهه ۽ صحبت پروڙڻ ۾ ڊاڪٽري نه ڪمپائونڊري به نه ٿي جڙي (۱۰).

---

(۷) انتوريا ص ۲۴

(۸) قدم ص ۹

(۹) قدم ص ۱۱۴

(۱۰) قدم ص ۱۱۵

”تڏهن ته آءٌ هردم واڪا ڪندو ٿو اهان ته لطيف جي ڪلام جي ڄاڻپ يا پنهنجي وڄا تي جيڪي صاحب فخر ڪن سي لطيف جي ڪلام جي محبت جي سڃاڻپ ۽ بصيرت ۾ ڊاڪٽر نه پر ان ڪوالفائيڊ ڪمپائونڊر آهن (۱۱).

”سنڌ ۾ هرڪو شاهه رحه جي ڪلام ۾ ڊاڪٽر ۽ ماهر ٿو سمجهي پر هندوستان ۾ انسان جا عالم پاڻ کي رسالي ۾ ڪمپائونڊر به نٿا سمجهن (۱۲).

سرائيءَ جي تحرير مان هي پنج اقتباس ڏنا ويا آهن، جن مان ظاهر ٿئي ٿو ته ڪو ڊاڪٽر هن جي ذهن تي ٻري طرح سوار آهي، جنهن جو نالو وٺڻ جي همت به نه ائس. حالانڪ نقاد ۾ ايتري اخلاقي جرئت هجڻ کپي جو جنهن تي تنقيد ڪري ٿو ان جو ني نالو وٺي ۽ ڪنهن ڪموڻيءَ کي نه لوڏي. آءٌ وري عرض ڪندس ته رسالي جي باري ۾ ڪجهه به چوڻو آهي ته حوالن سان ڳالهه ڪرڻ کپي. سرائيءَ کي خيال آهي ته هن سڀ ڇاپي رسالا به ڏٺا آهن ۽ انهن ۾ بيت گهٽ آهن، ڪِٿل سڻن وارا آهن ۽ غلط پڙهڻين وارا آهن. تعداد بابت ٿي سندس دليل غلط آهن. هو ڪتاب قدم ڪاپڙين جا ۾ هڪ فارمولو پيش ڪري ٿو:

”حضرت مرشد شاهه جي ڪل عمر ٦٣ ورهيه هئي. سندن رکيو پنجاهه ورهين کي ٣٦٥ سان ضرب ڪبي ته پنجاهه سالن جا ڪل ڏينهن لڪرندا. شاه صاحب جيڪڏهن روزانو ٻه بيت به چيا هوندا ته سندس ڪل بيت اٺ لک ڪان مٿي ٿين ٿا. هيل تائين رسالن ۽ قلمي ٽوڙي رکيل گنج ۾ وڌ ۾ وڌ ڏهه هزار بيت قلمبند آهن“ (۱۳).

وري ان جي ابتڙ، ساڳئي ني فارمولي تحت هڪ خط ۾ لکي ٿو:
”هن عارف کي علم پنگهي ۾ مليو آهي. تاهم به سندس ٻالپڻي جا ۱۰ سال ڪاٽي باقي سندس عمر جا ۵۳ سال ٿئي ٿي جنهن جي دوران هن الهامي شاعر جيڪڏهن روزانو ۱۰ بيت چيا هوندا سي به انڪل لک ڪن ٿي وڃندا. جيتوڻيڪ ميني رسالن ۽ گنج شريف جي نوڙل بيتن کي سر وائيز

(۱۱) قدم ص ۱۲۱
(۱۲) قدم ص ۳۰۹
(۱۳) قدم ص ۱۳.

شمار ڪبو تہ ١٠,٠٠٠ ڪان بيت مٿي ڪونہ ٿا ٿين(١٤).

سرائيءَ جي ڏنل هنن ٻنهي حسابي ڪمن کي حل ڪرڻ جي ڪوشش ھيٺين ٿا ڪريون.

فارمولو پهريون:

سال جا ڏينهن ٣٦٥×٥٠ سال = ١٨٢٥٠ ڏينهن.

ٻہ بيت روز: ١٨٢٥٠×٢ = ٣٦٥٠٠

فارمولو ٻيو:

سال جا ڏينهن ٣٦٥×٥٣ سال = ١٩٣٤٥ ڏينهن.

ڏهہ بيت روز: ١٩٣٤٥×١٠ = ١٩٣٤٥٠.

سرائي جو پهريون فارمولو حساب ڪانسواءِ ڏسيل ۽ فرض ڪيل اڌ لک ڪان مٿي جي بجاءِ ٣٦٥٠٠ يعني اڌ لک ڪان ١٣٥٠٠ گهٽ ٿو بيهي. ان ڪري ئي هن صاحب خط ۾ ٻيو فارمولو ڏنو آهي جو ٻہ لک کن ٿيڻ بدران ٻن لکن جي قريب (يعني ١,٩٣٤٥٠ بيٺو).

جواب ۾ عرض آهي تہ شاهہ صاحب جهڙي عظيم شاعر کي پابند ڪرڻ يا ائين سوچڻ تہ هن ٻہ يا ڏهہ بيت روز چيا هوندا ڪا عقل جهڙي ڳالهہ نہ آهي. سرائي فقير جو هي چوڻ بہ غلط آهي تہ ڇاپي رسالن يا قلمي رسالن ۾ ڏهن هزارن ڪان مٿي بيت ڪونہ آهن. بيا وڌ ۾ وڌ ڏهہ هزار بيت قلمبند ٿيل آهن (١٥).

پهرين آءٌ گذارش ڪريان تہ رسالي جي سڀني مڪمل ڇاپي نسخن جي مون سروي ڪئي آهي ۽ ڪارڊ ٺاهيا آهن ۽ ڏٺو ويو تہ ڪنهن بہ رسالي ۾ ڏارئين ڪلام سميت ٤٤٦٤ ڪان مٿي بيت ۽ وايون نہ آهن. ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ڪيل سروي ۽ تحقيق موجب معلوم قلمي نسخن مان جن ٻن قلمي نسخن ۾ پنجن هزارن ڪان ٿورو مٿي بيت آهن، سي هي آهن: ولي محمد شاهہ وارو قلمي نسخو (بيت ٥٣٣٦) ميهار فقير وارو قلمي نسخو (بيت ٥٣٤٧) (١٦). پر شاهہ جي گنج ۾ انهن ڪان گهٽ بيت آهن. هن مان ثابت ٿيو تہ سرائيءَ ڏيان مان ڪو قلمي ۽ ڇاپي نسخو ڏٺو ڪونهي نہ تہ ڏهن هزارن جي دعويٰ ڪيئن ڪري سگهي؟ اِي ثابتي سندس تحرير

(١٤) سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌي شعبي ۾ شاهہ لطيف ريسرچ سيل قائم ٿيڻ تي جناب وائس چانسلر صاحب ڏي لکيل خط ١٥-٨-١٩٨٧ع.

(١٥) قدم ص ٣؛

(١٦) ڏسو: بلوچ: شاهہ جي رسالي جا سرچشما.

مان مليل ٿي جنهن هو اسهم الثريا ۾ ڪچ مان عبدالمطلب جت جي قلمي نسخي مان مليل بيتن جو تفصيل ڏيندي سر ڪلياڻ جا ٧٧ بيت ۽ وايون ٻه ڄاڻائي ٿو (١٧).

پر ٻه سال پوءِ سفرنامو ڇپائيندي سر ڪلياڻ کي ٻـوڏ ۽ برسات ۾ ڳاري ڇڏي ٿو (١٨). ۽ فهرست ۾ بيتن جو تعداد ئي نٿو لکي. ان ۾ ڪهڙي حڪمت ۽ فقيرائي وڃا آهي! حقيقت ۾ سندس ڏنـل فهرست موجب بيت ٦٠٠٦ ۽ وايون ٣٣٩ آهن.

فقير سرائي پنهنجي ٻنهي ڪتابن ۾ هنڌ هنڌ جيڪي رمارڪ ڏنـا آهن ۽ ٻوليءَ بابت جيڪي ڪجهه لکيو آهي يا خود جيڪي اسلا جـون چوڪون ڪيون آهن؛ خاص طور عربي فارسي لفظن جـون غلطيون ڪيون آهن، تن کي ڇڏي اصل بيتن جي پڙهڻ پٽيءَ تي اهون تنهن ڪان اڳ ۾ اکر انهن تضادن بابت چوڻ مناسب آهن، جن موجب هو شاهه صاحب کي نج ٻوليءَ جو ڄاڻو چوندي ڪٿي سندس ڪم آندل عربي فارسي لفظن لاءِ ٻه ڪيس داد ڏئي ٿو ته ڪٿي ڪن ننڍڪن لفظن، جون فهرستون ڏئي ٿو. ڪٿي ابوالحسن جي صورتخطيءَ کي سولو چوي ٿو. ڪٿي پنهنجي ايم اي ڪرڻ تي فخر ڪري ٿو. ڪٿي هر الزام ايم.اي. سنڌيءَ جي شاگرد تي هڻي ٿو. ته ڪٿي ڊاڪٽرن سان ڪلا مراڪبي (ٻاڻ هر هنڌ اڏين لکيو اٿس) وزن کي نندي ٿو ۽ ڊڪشن پنهنجي پٽ کي ڏئي ٿو ۽ املا جو جوابدار ٻه چوڪر ٿيو! پر پنهنجي تحرير ۾ بنيادي طور جملي ۾ لکيو ۽ هليو وغيره جي جاءِ تي "پهچڻ ڪيو" "هلڻ ڪيو" ۽ "لکڻ ڪيو" لکي ٿو (١٩). ڪيس ڪچي ٻولي ڄاڻڻ جي به دعوي پڻي ڏسجي. جو هڪ جملو لکيو اٿس "ڪريهوانس" (٢٠). اصل ۾ اهـو ڪچيءَ ۽ لاسيءَ ۾ "چانس" ٿيندو. "چرنس" اتر سنڌ ۽ معياري محاوري ۾ چئبو.

ڪيس اها خبر ئي نه آهي ته مخدوم عبدالله نرئي واري جا ڪتاب تـي ۽ ڪي ڇاپي اڳ ۾ ئي سنڌ ۾ موجود آهن. هو چڻ نئين ڳالهه پيو

نسخو اسهم الثريا ص ١٦.
نسخو قلمي ص ١٠٦
فقد: ص - ١١٣، ١٣٧ ۽ ١٦٩.
فقد: ص - ٣٩

ٻڌائي (٢١). اها ڪا نئين ڳالهه نه آهي، هن، جي سنڌ ۾ ٿي قلمي خزانا ڏٺا هجن ها، ڪتاب پڙهيا هجن ها ته هيئن نه چوي ها. سندن ڪتاب "سنڌيون" ۾ خان بهادر جي ادبي تاريخ ڀاڱو ٻيون سندس اها خوشفهمي دور ڪري سگهي ٿي. مٿان وري مستزاد اها ته: "سنڌ ۾ مونڌار ۽ ڪڇ ۾ منڍرا سڏبا آهن" (٢٢). اهو صحيح نه آهي. آءٌ لاڙ سان واسطو رکندڙ ٻاڪ منڍرن جي ايراضي ماندر جو رهاڪو آهيان. لاڙ ۾ منڍرو ئي چئبو آهي، اتر ۾ مونڍرو رائج هجي يا رائي مينڍري جي ڪري اهو تلفظ ڪٿي هجي ته ٿي سگهي ٿو. مخدوم عبدالله به منڍرو هو.

سرائي انهيءَ سڄي مواد کي ڪٺ ڪري پي ايڇ - ڊي ڪرڻ گهري ٿو ۽ ٻين لفظن ۾ بقول سندس ٿي ڊاڪٽرن يا ان ڪواليفائيڊ ڪمپائونڊرن جي صف ۾ شامل ٿيندو. پر اهو مواد اڳ ئي هتي موجود آهي، ڪجهه سان آڻي جي هروڀرو ضرورت نه آهي ڪجهه سان هن صاحب جيڪي بيت آندا آهن اهو ته انهن جي ٿوري ڇنڊ ڇاڻ ڪريون.

هن ڪان اڳ ۾ لطيف ڊائجسٽ ۾ فقير سرائيءَ جي للڏل [illegible] ي تنقيد ٿي، (٢٣) جنهن تي ڀاڻ ناراض ٿيو ۽ نقاد کي "تنقيدي چريائي" سڏيائين ۽ بحث کي "ٺـرو ڪرڻ" قرار ڏنائين (٢٤). فقير سرائيءَ کان اڳ محمد سومار شيخ جيڪي بيت آندا، تن جو ذڪر ته ولڻ کپي. محمد سومار جو پهريون ڪتاب "شاهه جا ڳرڪ بيت ١٩٥٦" ۾ لطيف پبلڪيشن پدين شايع ڪيو. هن ۾ سر مارئيءَ جا ٢٠٢ بيت ۽ ٻول مارئيءَ ٣ بيت آهن. جڏهن ته سرائيءَ جي ڪتاب ابيات التوريا ۾ ١٥١ بيت مارئيءَ ۾ آهن. محمد سومار هي بيت پير سڌو شاهه ويڙل سرائي تعلقي پدين کان آندل قلمي نسخي مان اتاريا. جيڪو پوءِ ڊاڪٽر داؤد پوٽي به پرکيو. هي رسالو سالڪ جي دعويٰ موجب ١٧٥٣ع جو ڪجهه جو لکيل آهي. محمد سومار ۽ سرائي گهٽ ڪري ٻيا ٻيا بيت ڏنا آهن.

ڪي ساڳيا بيت به آهن. مثال طور "هو پونگا هو پٺون" واري مشهور قطار جنهن ۾ شڪ آهي ته تمر فقير جي آهي. تنهن جا سومار ٣٧ ۽ سرائي ١٦

---

(٢١) قدم: ص ١٩١ ۽ ١٩٢

(٢٢) قدم: ص ١٩١

(٢٣) لطيف ڊائجسٽ جون - جولاءِ ١٩٨٥ع

(٢٤) قدم: ص ٣٠٩،

بيت ڏنا آهن. تن ۾ ٦ ٻنهي وٽ ساڳيا آهن. هن قطار مان ڪتاب "تمر فقير جو ڪلام" مان پيٽير ته پنج تمر فقير جا نڪتا (٢٥).

حڪيم محمد يوسف ڪتريءَ جي تنقيد بنيادي نوعيت جي هئي:
حڪيم صاحب ٻڌائي ٿو ته تمر ۽ عنايت جي نالي وارا بيت املهه التوريا ۾ صفحن ١٧٨، ٧٩ ۽ ١٩١ تي موجود آهن ۽ ١٩١ صفحي کان وٺي ايما ۾ ١٦ بيت تمر جا آهن (٢٦). ان نشاندهيءَ تي نقاد کي "ڇريان" ڇون سان ته مسئلو حل ڪونه ٿيندو!

آن ڪانسواءِ شاهه لطيف مرڪز جي ڇاپل متن "سر سامونديءَ جو مطالعو" ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب جي ترتيب ۾ اهڙا ڪي بيت اهڙا آهن، جيڪي ١٩٧٤ع ۾ ڇپيا. هنن لاڏل بيتن کان اڳ لڏا آهن. هيٺين چارٽ مان خبر پوندي ته سرائيءَ آهي ساڳيا ايتا پوءِ ڏنا آهن. پوءِ ڪٿي ڪڇ مان ليو آهيو:

املهه التوريا			سر ساموندي جو مطالعو	
سر ساموندي	١	=	داستان ٽيون، بيت ٣٢	ساڳيو
=	٢	=	= ٻيو، بيت ١٨	=
=	٤	=	= چوٿون، بيت ١٩	=
=	٨	=	= چوٿون بيت ٩	=
=	٩	=	= چوٿون بيت ٣	=
=	٥	=	= چوٿون بيت ٢٠	=
ڪيڏارو	١	=	ڪيڏارو احسان فقير ص ٣،	ساڳيو بيت ٧
=	٢	″	″ ″ ص ٣ بيت ٨	″
″	٣	″	″ ″ ص ٢ بيت ٥	″
″	٤	″	″ ″ ص ٢ بيت ٤	″
″	٩	″	″ ″ ص ٥ بيت ٥	″ -
″	١٠	″	″ ″ ص ٢٩ بيت ٨٩	″

مخدوم محمد صالح جي ترتيب ڏنل ڪيڏاري مان هي بيت سڀ حڪيم صاحب پڙهيا آهن. املهه ۾ ١٢ بيتن مان ڇهه احسان جا آهن.

---

(٢٥) تمر فقير جو ڪلام. از قادن شاهه، ڇاپل سنڌالاجي، ١٩٧٠ع ص ١٠٢ کان ١٠٥

(٢٦) لطيف جوڳ ١٩٨٠ع ص ١٠.

حڪيم صاحب جي هن بيت سان آءٌ متفق آهيان ۽ ڪين سندن ذوق جو داد ڏيان ٿو. هيءُ بيت هن ”لطيف“ جولاءِ ١٩٨٥ع ۾ ڪني آهي.

منهنجي پياري دوست محمد سومار شيخ سرمارنيءَ ڪان سواءِ ٻيا به يڪدشت ١١ سر شايع ڪيا. جن جو مواد هو ڪچ ڪان ڪٽي آيو. مست ۽ شيدائي ته هو هو، جيڪو ڪنهن اوليءَ سان ڳلجي رڻ مان ٻج پهتو. اهو به ڪونه سوچيائين ته ڪنهن سمڪلر سان ٿو وڃان. اها خبر به پوءِ پ.س. ١٩٥٧ع ۾ ڪتاب ”شاهه جا ڳم ٿيل بيت“ جي ٽالي سان ڪيپائين جنهن ۾ هي سر آهن: ڪلياڻ، يمن، سريراڳ، ڪنڀات، سهڻي، سارنگ، سامونڊي، سورٺ، برو، رائو ۽ ڪاموڙي.

محمد سومار ڪلياڻ ۾ ٻه بيت ڏنا آهن. سرائيءَ ڪونه ڏنا آهن. هن هيٺ ٻنهي جاڪوڙين جي لڌل بيتن جي پيٽا پيٽي ڪريون ٿا ۽ ڏسون ٿا ته ڪيترا ساڳيا آهن ۽ داد ته يقيناً ٻهريسن آئيندڙ ڪسي ملندو. يمن ۾ سومار ١٣ ۽ سرائي ١٢ بيت ڏنا آهن. بيت ٻيا ٻيا آهن.

سر سريراڳ سومار جو ٩ نمبر ۽ سرائي جو بيت نمبر ٦٣ ساڳيو آهي. هڪ ٻه بيت ساڳيا آهن ۽ هڪڙي ۾ پڙهنيءَ جو فرق آهي.

باقي سرن ۾ ساڳين ئي بيتن جو وچور هي آهي:

سر	سومار	سرائي	ڪيفيت
ڪنڀات	بيت نمبر ١	بيت نمبر ٢	ساڳيو
"	" " ٢	" " ٣	"
"	" " ٥	" " ٤	"
"	" " ٨	" " ١٢	(سومار ڪل ٩
"	" " ٩	" " ١٣	سرائي ١٥ بيت)
سامونڊي	" " ٢	" " ٣	
"	" " ١١	" " ٢	"
"	" " ١٤	" " ٥	" (سومارڪل ١٤
سهڻي	" " ٤	" " ١	" سرائي ٩ بيت
"	" " ٩	" " ٤	" سومار سٽ وڌ
"	" " ١١	" " ٣	"
"	" " ١٥	" " ٦	" سومار ٥ سٽون وڌ
"	" " ١٩	" " ١٤	"

"	" " ٢١	" " ١٥	"
"	" " ٢٣	" " ٢٤	" سومار ست وق
"	" " ٢٤	" " ٢٥	"
"	" " ٢٧	" " ٢٨	"
"	" " ٢٨	" " ٢٩	"
"	" " ٣١	" " ٣٢	" سومار ني مٿون
"	" " ٣٢	" " ٣٥	" (سومار ڪل ٨٧
"	" " ٨١	" " ٨	" سرائي ٤٢ بيت)
"	" " ٨٢	" " ١٠	"
سارنگ	" " ١٩	" " ٨	"
"	" " ١٨	" " ١٥	"
"	" " ١٤	" " ٩	" (سرائي ٩ بيت "
	" " ٧	" " ٨	عنات جو نالو آهي)
سورٺ	" " ٥	" " ١	" (سومار ڪل ١٩
"	" " ٣	" " ١٣	" سرائي ١٢ بيت)
"	" " ١	" " ٩	"
"	" " ٢	" " ٨	"
"	" " ٢٧	" " ٤	" (سومار ڪل ٢٨
"	" " ٢٨	" " ٥	" سرائي ١٢ بيت
بردو	" " ١	" " ٤	"
"	" " ٨	" " ٣	"
"	" " ١٧	" " ٢٢	"
"	" " ٢٠	" " ٢٣	"
"	" " ١٩	" " ٢٥	"
"	" " ٢١	" " ٢٩	" (سومار ڪل ٢٢
"	" " ٢٢	" " ٢٦	" سرائي ٥ بيت
راڻو	" " ٤٨	" " ٢٨	"
"	" " ٤٩	" " ٢٩	"
"	" " ٥٩	" " ٣٥	" (سومار ڪل ٧٦
"	" " ٦٤	" " ٦٧	" سرائي ٤٣ بيت)

کاهوڙي ،، ،، ۱۳ ،، ،، ۱۴ ،،
،، ،، ،، ۱۲ ،، ،، ۱۵ ،،(سومارکل ۲۵
،، ،، ،، ۱۰ ،، ،، ۱۳ ،،سرائي ۲۰ بيت)

محمد سومار جي گڏ ڪيل بيتن تي به ڊاڪٽر دائودپوٽي صاحب تنقيد ڪئي هئي ۽ مسئلو ان وقت به هي هو ۽ اڄ به اهو ته ڪهڙي سند تي ٻاهر جو گڏ ڪيل ڪلام رسالي ۾ داخل ڪجي؟

فقير سرائي به بيشتر بيت ٻين پڙهيڻن سان ڏنا آهن. هونئن ڪيترائي بيت اڳ به رسالي ۾ موجود آهن. انهن جي پڙهيڻن سان اختلاف ڪري سگهجي ٿو. ڪنهن جي نيڪ نيتيءَ جو حوالو ڏيڻ ڪانسواءِ به ايئن ٿي سگهي ٿو. فقير سرائي جن پڙهيڻن جا حوالا ڏنا آهن تن مان فقط هڪ جو اڃا هت ذڪر ڪريان ٿو. سامونڊيءَ جي ڀرئين داستان جو بيت آهي:-

نه سي تڙ هوڙاڪ، نه وايون وڻجارن جون،
سر تيون سامونڊين جا، اڄ پڻ ڇڪيم ڇاڪ
مارينهون فراق، پاڙيچيون پرين جا

سرائي هن بيت جي پڙهڻيءَ سان متفق نه آهي ۽ چوي ٿو هوڙاڪ نه پر ڪوڙاڪ، صحيح ٿيندو (۲۷) يعني ڀڪو تڙ. هڪ ته اڳ ۾ ۱۹۷۴ ۾ ڊاڪٽر بلوچ، سو ماموئيڙي جي مطالعي ۾ خوراڪ پڙهڻي ڏني ڇڪو آهي. سرائيءَ جي ڏسيل معني آهي ته : نه وايون وڻجارن جون آهن ۽ آهن ۽ نه ڀڪا تڙ آهن، تڙ به ڪيڏانهن گم ٿي سگهن ٿا يا بدلجي هڪدم گهڻ وارا ٿي سگهن. چو هوڙي يا هوڙاڪ پيڙيءَ جي معني نٿي وٺي سگهجي رکيو ان ڪري ته تر ۾ ڪوڙاڪ ڀڪي تڙ کي چئبو آهي! شاه صاحب چوي ٿو ته : نه وڻجارن جون وايون آهن نه پيڙيون تڙن تي آيون آهن. اها معني ان معني کان بهتر آهي جنهن ۾ چئجي ته تڙ ٿي نه آهن تڙ پنهنجي جاءِ ڇڏي نٿا سگهن.

جڏهن ڊاڪٽر گربخشاڻي رسالو ايڊٽ ڪيو ته هن ٻون پڙهيڻون حاشين ۾ ڏنيون ڊاڪٽر بلوچ جيڪو ڪم ڪندو اچي سو گرچنا لاءِ اهم مواد جي فراهميءَ ۾ به معاون ٿيندو. سرائي خبر نه آهي ته ڪهڙن ڊاڪٽرن سان رٺل آهي! جو اشارن ڏيڻ جو ڪو موقعو هٿان ڪونه ٿو وڃائي. ۾

(۲۷) قدم : ص ۱۹

پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻيءَ سان ٻونو ڪيائن وٺي ٻه ٽي هٿڙا هلڪڙائي وارا رمارڪ ڏئي ٿو: اسان جي عرض تي اسان سان ٻونو ڪيائن لاءِ ڪڙو ٿيو هلانڪ (حالانڪ) پاڻ چيائين ته مون ڊاڪٽر نبي بخش کي (سان) ٻــه ٻونو ڳالهه ڪيائن ڪان ڪچاهو هو (٢٨).

نــه رڳو ايترو پر ڪتاب جي آخري صفحي تائين سرائــي ساڳي ڳالهه چوندو پيو اچي ٿي: "١٩٧٧ع ۾ ڀٽ شــاهه ثقافت تــان جيڪو شاهه رحه (جو). قلمي نسخن تان (رسالو) جڙي شايع ٿيو ان جي صحت تي ڪنهن به حق نه چيو ته ان رسالي ۾ بيت ڪيترا نــه غلط ۽ ڪٽل آهن ۽ ڪيترا نه بيت تمر فقير ۽ شاهه عنايت جا درج اٿس. اهــو ان ڪري جو اهو شينهن اديب ۽ مورخ جو چيرايل ۽ سندس نِنگراني (نگراني) هيٺ هيون (هو). اهي آهن اسان جي سائينهن جا حال" (٢٩).

جواب هي آهي ته اهو ان ڪري جو اهو ڇاپو ڏهن نسخن موجب تيار ڪيل آهي. جيئن الهن نسخن ۾ پڙهيون آهن : تئن قائم رکيل آهن. اهــڙا ڇاپا اينڊڙ تحقيق لاءِ تيار ڪيا آهن. عام پڙهندڙ لاءِ نــه هونــدا آهن. سرائيءَ کي اها ڄاڻ ئي نه آهي. شينهن اديب (ڊاڪٽر بلوچ) جي ڪم ڪانهو صاحب ڏکوبل آهي ۽ ڇاهي ٿو ته يونيورسٽيءَ ۾ شمبو هجي آئيس هجي ۽ فقير رسالو مرتب ڪن ته ان لاءِ اهو طريقو اختيار ڪرڻ مناسب ڪونهي.

جن سائهن جي اِملا درست نه هوادي سي تــه ڪهڙي ۾ ڪهڙ رسالو ترتيب ڏيئي نه سگهندا. سگهڙ ۽ سڪالر وارو فرق رهندو. پنهــي ڌرين جي باهمي سهڪار ـان ڪم ٿيندو. شينهن ته هيسجڻ وارا هونئن ئي نه آهن.

جيستائين رسالي جي نئين مڪمل ۽ صحيح ڇاپي جو تعلق آهــي ته اهو بيشڪ ڪپي ٿو. رسالي ۾ بيت ڪن سندن سان شامل ڪري سگهيا ۽ پڙهڻين جي صحت جو خيال رکڻ بــه تدوين جــو هڪ اهــم حصو ٿئي ٿو. آءٌ سرائيءَ کي گذارش ڪندس تــه پاڻ هن خوشگوار فريضي کي تلخ ۽ ترش هلت سان مشڪل نه بنائي. سچاڻ سگهڙن سان سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ سنيگاريل آهي. فقط پاڻ ۽ پنهنجن سائين جي خود نمائي

---

(٢٨) قدم :ص ٢٥٨

(٢٩) قدم : ص ٣٠٩ . ڏنگين ۾ لفظ منهنجا (عبدالجبار)

خود ثنائي ۽ خود خياليءَ ۾ مڪن نہ رهي.

لطيف انسانيت جي ميراث آهي. ڪنهن هڪ ماڻهوءَ جي مٽ ۾ اچڻ وارو نہ آهي.

(انشاءالله هن مقالي جي ٻي قسط ۾ فقير سرائيءَ جي ڪتاب "آماهہ الثوريا" جي بيتن جي شاهہ جي رسالي جي هڪ ڇاپي سان ڀيٽ ڪنداسون. جنهن ۾ پڙهندڙن ۾ بحث هيٺ آڻيندا).

( ) بيت تہ هونئن ئي گهڻي ڀاڱي رد ٿيا پيا آهن. محترم يوسفاڻي جي شائع ڪيل ڪتاب "ڏيهي ڏور ٿيا" جي تنقيدي مقالي 'مٽي هاڻي ماهر ۽ نقاد ناسيٽو نارائي جي تنقيد آهي، جنهن ۾ هن صاحب پوري ڪوجنا سان آندل بيتن جو جائزو ورتو آهي. جيڪڏهن فقير سرائيءَ وٽ اُن تنقيد جو مدلل جواب هجي تہ ڏيئي سگهي ٿو. ڏسو ڏيهي ڏور ٿيا، صوفي فقير ١٩٨٥ ص ص٩٧ کان ٩٥.